

ՆՈՐԱՅՐ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

քանասիրական գիրք. թեկածու, ԵՊՀ

ԳՐԻԳՈՐ ՀՂԹԱՅԱԿՐԻ
ԻՆՔՆԱԳԻՐ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նվիրվում է աթոռակալման 300-ամյակին

Իրանում է Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք, բոլոր ժամանակների ամենանվիրական եւ իր օգտաշատ գործունեութեամբ փառաբանված Հայ հոգեւորական գործիչներից մեկի՝ Երուսաղեմի պատրիարք Գրիգոր Հղթայակրի աթոռակալման 300-ամյակը: Մեր այս հրապարակումը մեկն է Գրիգոր Հղթայակրին նվիրված հոդվածների շարքից¹, որի պատրաստման համար հիմք է ծառայել Ս. Հակոբյանց ձեռագրատան 532 թվահամար ձեռագրի մատյանում պահպանված՝ Գրիգոր Հղթայակրի ինքնագրի կենսագրությունը²:

Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց ձեռագրատան (Ս. Թեոդորոս եկեղեցու³) մատյաններն անհամար տվյալներ են բովանդակում Երուսաղեմի

¹ Ն. Պողոսյան, Կ. Պոլսի հայերի նամակը Երուսաղեմի Գրիգոր Հղթայակրի պատրիարքին, ԲԵՀ, 2012, թ. 136.1, էջ 63-72. «Թիք պատրիարքաց» Երուսաղեմի հայոց պատրիարքների անտիպ ժամանակագրությունը», «Էջմիածին», 2015, Ա., էջ 44-59. «Հովհաննես Հաննա Երուսաղեմացի մատենագրի կյանքը եւ «Գիրք պատմութեան Երուսաղեմի» երկը», «Էջմիածին», 2015, Թ., էջ 64-83:

² Ցանկանում ենք շնորհակալություն հայտնել Երուսաղեմի պատրիարք Նորիհան արք. Մանուկյանին, որ մեր դիմումին ի պատասխան՝ սիրահոժար համաձայնեց տրամադրել ձեռագրի մատյանների որոշ էջերի թվային պատճենները: Շնորհակալությամբ հիշատակենք նաեւ Ս. Հակոբյանց միաբանության անդամ, պատրիարքական գավազանակիր Տ. Ներսես արք. Ալոյանին, որ կազմակերպիչը եղավ պատճենների ստացման, նաեւ Տ. Շնորհք արք. Պալոյանին, որ պատրիարքի հանձնարարությամբ թվայնացրել է ձեռագրի էջերը:

³ Երուսաղեմի հայերեն ձեռագրերը մինչ 1897 թ. ամփոփված են եղել Ս. Հակոբյանց Մայր տաճարի եւ Ս. Թեոդորոս եկեղեցու միջեւ գտնվող՝ փոքր նախասենյակ ունեցող՝ մոտ 32

Հայոց պատրիարքություն, Հայ եկեղեցու եւ առհասարակ մեր ժողովրդի պատմության բազմազան դրվագների վերաբերյալ: Այդ ձեռագրերի մի մասը ստեղծվել է Երուսաղեմում. բնականաբար, դրանց մեջ շատ են Երուսաղեմի, հատկապես մեզ հետաքրքրող՝ ԺԸ. դարասկզբի ճակատագրական իրադարձությունների մասին պատմությունները, հիշատակարանները: Հայտնի է, որ այդ շրջանում Երուսաղեմի Հայոց միաբանությունն ու պատրիարքությունը պարտքերի պատճառով աղետալի վիճակում էին (հաճախ նշվում է մինչեւ 800 քսակ պարտք), վանքերը, կալվածքներն ու գանձերը կորցնելու իրական վտանգ էր առաջացել Ս. Հակոբյանց միաբանության համար:

Նման կացության պատճառները տարբեր են: Կ. Պոլսում ծայր առած եւ անվերջ թվացող պատրիարքական պայքարի արձագանքները (1675-1715 թթ. այստեղ տեղի է ունեցել պատրիարքական 28 փոփոխություն) տեղափոխվում էին Երուսաղեմ, որը գտնվում էր Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի ազդեցության եւ իրավական ենթակայության ներքո: ԺԷ. դարասկզբին արդեն, Օսմանյան տերության սահմանների ընդլայնմանը զուգահեռ, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքությունը առաջնություն է ստանում, ներքին թեմերից բացի՝ նաեւ Աղթամարի, Սսի կաթողիկոսությունների եւ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության նկատմամբ: 1702-ից՝ Երուսաղեմի Մինաս Ամդեցի պատրիարքի հեռացումով, պատրիարքական լիազորությունն ամբողջովին անցնում է Կ. Պոլսի Ավետիք Եվդոկիացի պատրիարքին. նոր պատրիարքներ չեն նշանակվում Երուսաղեմում, Կ. Պոլսի պատրիարքն սկսում է իշխել նաեւ Երուսաղեմում՝ այնտեղ ուղարկելով աշխարհիկ կամ եկեղեցական փոխանորդներ՝ նազրը, պապա, վեքի, դասպիմալ (գանձապահ), տեղապահ անվանումներով, որոնք տնօրինում էին Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության տնտեսական, ֆինանսական, իրավական գործերը:

Մինչ 1715 թ. այս պաշտոնյաները լիիրավ իշխում էին տեղի միաբանների վրա, ստիպում իրենց կամքը կատարել: «Եկամտները պակասած լինելով՝ քչացնում էին միաբանների հասույթը, անգամ սնունդը, իսկ եթե միաբաններից մեկը փորձում էր ընդդիմանալ, չարչարում էին նրան: Վանքերի կահ կարասիները, արժեքավոր ամեն ինչ հետզհետե վա-

րմ տարածքով մի սենյակում: Ներքին դուռն մի արձանագրություն հուշում է, ըստ Մ. արք. Օրմանյանի, որ այդ սենյակը կառուցել է տվել Գրիգոր Շոթայակիրը՝ 1727 թ.» Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքի բնակության համար: 1897 թ. Հարություն Վեհապետյան պատրիարքի ջանքերով 16 դարակներ են պատրաստվել եւ տեղադրվել Ս. Թեոդորոս եկեղեցում, որ տեղափոխվել եւ ցայսօր պահվում են ձեռագիր մատյաններն ու գրչագրերը:

ճառում էին եւ վատնում: Վանքի կալվածքները (մյուլքերը) գրավ էին դնում, երբեմն՝ ծածուկ վաճառում: Այլազգի մեծահարուստներից կամ պաշտոնյաներից տոկոսով բազում դրամ էին վերցնում մուրհակներով, որոնց վրա դրված էր լինում Ս. Հակոբյանց կնիքը»⁴:

Ս. Հակոբյանց միաբանությունն անդամների մի մասը հեռացել էր, նրանց տեղը վանքերի ծախսով ապրում եւ սնվում էին նազրների կանայք, զավակները, ազգականները: Երոսաղեմ մեկնող ուխտավորներից «դարպաս» եւ քառասնից տուրքը գանձվում էր նախապես՝ Կ. Պոլսում, որի դիմաց ընկալագիր էր տրվում, իսկ գանձվող գումարը մնում էր Կ. Պոլսի պաշտոնյաների տնօրինությունը, եւ Երոսաղեմը զրկվում էր իր հիմնական հասույթից: Երոսաղեմի աշխարհիկ տեղապահ նշանակելու մասին զավեշտալի բազմաթիվ դրվագներ կարելի է հանդիպել հիշատակարաններում, օրինակ՝ Մուրատ Օղլու Պապայի մասին այսպիսի տողեր կան. «...զՄահտեսի Մուրատն Սրբոյն Երոսաղեմի գանձապետ դրին մեծ սիւնհոգոսին ի Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցին ի թուին հայոց ՌՃԾԴ. (1705): Տես զհրաշքն, որ առաջմանէ շատ թէքլիֆ (=առաջարկ) ըրին, չէր կամեցէր, յետոյ յայն օրն փետրուար 2, շաբաթ, վիճակ ձգեցին, վիճակն նմա ելաւ, որ զարմացաւ բոլոր ժողովուրդն»⁵:

Այդ դժվարին օրերին՝ 1713 թ., Կ. Պոլսից որպես նվիրակ Երոսաղեմ մեկնած Հովհաննես Կոլոտի իր հիշատակարանում ակնառեսի աչքով է նկարագրում ստեղծված կացությունը. «Սակայն եկ եւ կրկնակի լաց զկրկնամեռքս, թէ որքանեաց բարդութեանց պարտուց անկաք ի ներքոյ, որոյ վասն ելեալ ի Սուրբ Ուխտէն՝ տարադէմ գնացիւք դիմեցաք յայլ օտարական գաւառս՝ ժողովել ողորմութիւն յաստուածասէր անձանց առ ի թեթեւացուցանել զպարտուցն ծանրութիւն: Եւ այնպէս շրջաշուրջն գնացիւք հասաք յաջողմամբ Տեառն յաստուածակեցոյց արքայանիստ կայսերապերճ բազմամարդ քաղաքն Կոստանդնուպօլիս»⁶:

Այս ընթացքում Հովհաննես Կոլոտի նվիրվածությունը, Եկեղեցու եւ մեր ազգի բարօրության համար բանիբոլն աշխատասիրությունը տեսնելով՝ Կ. Պոլսի երեւելիներն ու ժողովուրդը դիմում են նրան՝ Կ. Պոլսի պատրիարք դառնալու պահանջով, եւ միաժամանակ առաջարկում են Երոսաղեմի պատրիարք նշանակել ցանկացած մեկին, որին ինքը կկա-

⁴ Մ. Չամչեանց, Հայոց պատմություն, հ. Բ., էջ 786:

⁵ Հրանտ Ասատուր, Կոստանդնուպոլսյ հայերը եւ իրենց պատրիարքները, Ստանպուլ, 2011, էջ 101:

⁶ Յովհաննէս Բաղիշեցի Կոլոտ, Յիշատակարան պատմագրաբար. Գիրք պատմութեան երկրին Տարօնոյ, որ կոչի Ջննոք, Կ. Պոլիս, 1719, էջ 45-75:

մենա: «Երուսաղեմի պատմություն» հեղինակ Հովհաննես Հաննան, որ նույնպես ականատես եւ մասնակից էր բոլոր այս անցուդարձերին, բերում է Հովհաննես Կոլոտին ներկայացրած առաջարկը բառացի. «Ե՛կ, եւ դու լե՛ր մեզ պատրիարք եւ առաջնորդ Կոստանդնուպոլսոյ Աթոռոյս, եւ յետոյ զո՛րն եւ կամիս, գիտութեամբ բոլոր իշխանացս զա՛յն արա պատրիարք մեծի Աթոռոյն Սրբոյ Երուսաղէմի, եւ մեք բնաւքս Աստուծով կամք ի յոտին առ ի յօգնել քեզ վասն այսր իրի: Եւ նա թէպէտ պատճառեաց զբազումս, եւ այնու չոգաւ յետս, սակայն յետոյ խոնարհեցաւ ի խնդիրս նոցին վասն բազում անգամ աղաչելոյն նոցա»⁷:

Եվ այդպէս, 1715 թ. Կ. Պոլսի հայ երեւելիների հորդորով ու պահանջով պատրիարք է նշանակվում Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցին (1715-1741 թթ.). վերջինս իր նշանակման հաջորդ օրն իսկ բոլոր եկեղեցիներում հիշատակել է տալիս իր ուսումնակից եւ հոգեւոր եղբայր Գրիգոր եպս. Շիրվանցուն (Շղթայակրին)՝ որպէս պատրիարք Երուսաղեմի: Սա Երուսաղեմի հայոց կյանքի, միաբանութեան եւ պատրիարքութեան թերեւս ամենից ճակատագրական պահն է՝ այն լուսավոր շրջանաբաժանը, երբ Գրիգոր Շղթայակրի պատրիարք դառնալով՝ հոգեւոր, կալվածական, չինարարական, մշակութային, նաեւ ազգային մի աննախագեղ վերելք է սկսվում Ս. Աթոռում: Գրիգոր Շղթայակրի եւ Հովհաննես Կոլոտի նշանակումներով մի նոր շրջան է սկսվում ոչ միայն երկու պատրիարքութիւնների, այլեւ առհասարակ Հայ եկեղեցու համար:

Երուսաղեմի հայ միաբանութեան եւ գաղթօջախի պատմական ու ճակատագրական այս տարիների, Գրիգոր Շղթայակրի՝ ծանր կացութիւնից դուրս գալու փրկարար քայլերի մասին մատենագրական տվյալներ չատկարելի է գտնել, մի մասը, ինչպէս նշեցինք, Երուսաղեմի հայոց ձեռագրատան անտիպ նյութերի մեջ:

Դրանց մեջ իր վավերականութեամբ, հավաստիութեամբ առանձնանում է 532 թվահամար ձեռագիրը. այն ներառում է Գրիգոր Շղթայակրի ինքնագիր կենսագրութիւնը:

⁷ Յովհաննէս Հաննա Երուսաղէմացի, Գիրք պատմութեան սրբոյ եւ մեծի քաղաքիս Աստուծոյ Երուսաղէմ, Կ. Պոլիս, 1734, էջ 127:

Սրբոց Հակոբյանց ձեռագրատան թ. 532 ձեռագիրը⁸, որից քաղել ենք Գրիգոր Շղթայակերի ինքնակենսագրությունը, 141 թղթյա թերթ ունեցող ժողովածու է, գրվել է ԺԸ.-ԺԹ. դդ., ընդգրկում է հետեւյալ երկերը.

ա. «Պատմութիւն ծռազատկի»՝ պատմում է Գրիգոր Շղթայակերի աթոռակալման օրոք՝ 1729 թ. «ծռազատկի» եւ դրան հաջորդած իրադարձությունների մանրամասները: Այդ թվականին Ջատկի օրերը տարանջատվել էին, Հայ եւ Հուլյն եկեղեցիները տարակուսում էին, թե ում հոգեւորականները պետք է առաջինը մտնեն Ս. Գերեզմանը. հայտնի է, որ նախկինում Ծռազատկի պատճառով մեծ խժեժություններ, անգամ սպանություններ են եղել:

բ. «Որպիսութիւնք Գրիգոր Պատրիարքի». Գրիգոր Շղթայակերի պատրիարքական տարիների նվիրատվությունների մի մատյան է, ինչպես արեւելահայ իրականություն մեջ ուշ միջնադարում ընդունված էր ասել՝ «քեօթուկը»⁹: Շատ հավանական է, որ «Որպիսութիւնք Գրիգոր Պատրիարքի» խորագրով երկն այն «տոմարի» մի տարբերակն է, որը ստեղծեց Գրիգոր պատրիարքը 1720 թ.՝ Երոսաղեմ գալուց անմիջապես հետո, եւ դրանում գրանցել տվեց Ս. Հակոբյանց մայրավանքի հաշվին արվող բոլոր տեսակի մուտքերն ու նվիրատվությունները: Հավանական է, որ «Որպիսութիւնք»-ը Գրիգոր Շղթայակերի ստեղծած այդ մատյանի ընդօրինակությունն է. այդ մասին է հուշում թ. 532 ձեռագրի մի նշում՝ «քաղեալ ի գտանեցեալ ոմանք ի Դ. տետերսն, որոց օրինակքն կրկին եղեալ ի գրքանման տէֆտէրի լաւ գրով» (ձեռ. թ. 532, էջ 21ա): Ստացվում է՝ այս երկը քաղված է մի ավելի լավ կամ ընդարձակ փաստաթղթից, եւ շարունակաբար լրացվելով՝ հասցվել է մինչեւ ԺԹ. դարասկիզբ: Բերում ենք մի հատված «Որպիսութիւնք Գրիգոր Պատրիարքի» երկից՝ այդ «գրանցամատյանի» մասին պատկերացում տալու համար:

«Աստուած ողորմի սրբազան պատրիարգի Սրբոյ Աթոռոյս Երոսաղէմի Ամրտուլցի Գրիգոր աստուածաբան եւ ճգնազգեսաց վարդապետին, եւ իւր հոգեւոր եւ մարմնաւոր ծնողացն եւ հաւասար ննջեցելոցն, որ զկնի անթուելի եւ յոգնաթիւ երախտեացն Սրբոյ Աթոռոյս եւ բոլորի ազ-

⁸ Թ. 532 ձեռագրի նկարագրությունը տւն Նորայր արք. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Կ. Բ., էջ 536-543:

⁹ Վանքերի նվիրատվությունների «քեթոուկներից» մեկ-երկուսը հրատարակվել են. տնս Հակոբ Փափազյան, Ակոռու Ս. Հակոբ վանքի քյոթուկը, ԲՄ, թ. 12, Երևան, 1977. «Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահնի քեթոուկը)», աշխատ.՝ Պարոյր Մուրադեանի, Ս. Էջմիածին, 2007:

գլխ հայոց ըստ վերոգրեցելոց պարագայից, արար եւ եդ յիշատակ յիւրական արդեանցն ի Սբ. Աթոռս՝ մեծ ոսկի խաչ մի ճէվահիր ականերով, եւ երեսուն հատ շուրջառ եւս՝ ծանրագին պէչու տիպայք, սէրասէրք, շիպք, քէմխայք, գէրպաֆք եւ խէթայիք: Եւ քսանմէկ շապիկք դպրաց՝ տէրայիք, դուլթնիք, դումաշ եախայիւք: Եւ Աստուածաշունչ ոմանս, եւ զսուրբ Աւետարանս ետ արծաթով զկողան պատել եւ ոսկով ջրել» (թ. 532, էջ 40բ):

«Աստուած ողորմի սրբազան վեհիս մերոյ տեղապահ եւ Սրբոյ Աթոռոյս նուիրակ Թէոդորոս Խորենացի վարդապետին եւ իւր հոգեւոր եւ մարմնաւոր ծնողացն, որ ունի յիշատակ ի Սբ. Աթոռս Ա չիֆթիշի արծաթի գեղեցիկ, բուխուրտման եւ կիւլապտան, եւ մէկ արծաթի մեծ ջահ քառանկիւնի շէնք, եւ մէկ մեծ արծաթի սաղաւարտ, եւ մէկ միջակ ոսկի կանթեղ, եւ խէթայի շուրջառք երեք, եւ ժ շապիկ սպիտակ կտաւիք սիւզէնի եախայիւք» (էջ 45բ):

գ. «Ինքնակենսագրութիւն Գր. Շղթայակրի». պատմում է ԺԸ. դարասկզբից մինչեւ պատրիարք ընտրվելու, ապա արքունական հրովարտակով հաստատվելու շրջանն ընկած իրադարձությունների մանրամասները:

դ. «Պատմութիւն վիճոյն վասն Գերեզմանին Ս. Աստուածածնի», հեղ.՝ Հովհաննէս վրդ. Կեսարացի: Երուսաղեմում քրիստոնեական միջհարանվանական անվերջանալի վեճերից մեկի՝ Մարիամ Աստվածածնի տաճարի շուրջ տնօրինական պայքարի մի դրվագ է՝ ականատեսի գրչով գրված:

ե. «Պատմութիւն մասնական Ս. Յակոբեանց վանուց». ամփոփում է «Վասն ծռագատկին» (1634 թ.), «Յունաց Սբ. Յակոբայ առնելն եւ կրկին տալն» (1659), «Յիշատակարան գրոցս եւ նորակերտ Ս. եկեղեցւոյ վերնատանս, թէ ով զբարեգործս զայս գործեաց եւ զինչ եղեւ պատճառն» երկերը:

Թ. 532 ձեռագիրը գրված է տարբեր գրիչների կողմից՝ տարբեր ձեռագրերով: 63ա էջին սեւ մելանով՝ մանր ընթեռնելի եւ Շղթայակրի ինքնակենսագրությունից տարբերվող ձեռագրով հետեւյալ յիշատակագրությունն է ուշ շրջանից. «Լուսահոգի Գրիգոր Պատրիարքի իւր իսկ ձեռագրով արարեալ վասն իւր Սրբոյ Գահիս գիտանալոյն եւ կոչելոյն որպիսութիւնն սակաւուկ, որ զլիակատարն ունի յայլ մեծագոյն տէֆտէրայն»: Ենթադրում ենք, որ «այլ մեծագոյն տէֆտէրայ» ասելով՝ այս ծանուցման հեղինակը նկատի ունի Գրիգոր Շղթայակրի մասին պատմող ընդարձակ այլ երկերը, եւ ոչ թե Շղթայակրի ինքնակենսագրության ըն-

դարձակ տարբերակը: Համենայնդեպս, որեւէ այլ տվյալ չկա, որ Գրիգոր Շղթայակրի ինքնագիր կենսագրությունը պահպանվել է երկու՝ համառոտ եւ «մեծագոյն» կամ ընդարձակ տարբերակներով:

Ճշմ էջից սկսվում է Գրիգոր Շղթայակրի ինքնագիր կենսագրությունը: Որքան որ մեծ դեր ունի Գրիգոր Շղթայակիրը Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության, մեր Եկեղեցու համար, նույնքան բացառիկ արժեք ունի ներկայացվող ինքնակենսագրությունը՝ որպես առաջնային սկզբնաղբյուր՝ Գրիգոր Շղթայակրի 1710-1717 թթ. գործունեությունից մանրամասները իմանալու, ժամանակի պատմական իրականությունը ճշգրիտ վերականգնելու համար:

Ի՞նչ է պատմում Գրիգոր Շղթայակիրն իր այս ինքնակենսագրության մեջ: 1709 թ. Գրիգոր եպս. Շիրվանցին՝ Շղթայակիրը, ընտրվում է Տարոնի Ս. Կարապետ վանքի առաջնորդ: Հունիսի 5-ի ուժգին երկրաշարժից փրկվում են Ս. Կարապետ վանքի գմբեթն ու այլ շինություններ: Վանքի վերաշինության հետեւանքով առաջացած պարտքերի պատճառով Մշո Ս. Կարապետի միաբանները ստիպված են լինում հեռանալ Կարնո գավառի տարբեր վայրեր, մի մասը՝ Հնձուց վանք, որտեղից Շղթայակիրը մեկնում է Ղրիմ: 1712 թ. Հովհաննես Կոլոտը, Ս. Կարապետ վանքի համար հանգանակություն հավաքելու նպատակով, որպես նվիրակ, մեկնում է Կ. Պոլիս (պատրիարքն էր Սահակ Ապուհեխցին): Հովհաննես Կոլոտի ժրաջանությունը տեսնելով՝ Կ. Պոլսի հայ երեւելիները նրան նախ նշանակում են նվիրակ Երուսաղեմում, ապա եւ 1715 թ.՝ Կ. Պոլսի պատրիարք, որից անմիջապես հետո, ինչպես վերը նշեցինք, Հովհաննես Կոլոտն իր միաբանակից Գրիգոր Շիրվանցուն ընտրել է տալիս Երուսաղեմի պատրիարք, թեեւ վերջինս դժվարություններ է համաձայնում, եւ անհրաժեշտ է լինում կաթողիկոսի միջամտությունը:

Ահա այս՝ երկրաշարժին հաջորդող դեպքերից մինչեւ Գրիգոր Շղթայակրի՝ Երուսաղեմի պատրիարք ընտրվելու եւ հաստատվելու մանրամասն նկարագրությունը գտնում ենք ինքնակենսագրական երկում: Այն գրված է գեղարվեստական պարզ լեզվով՝ սյուլեթտային հետաքրքիր հաջորդականությամբ:

Պետք է նշել, որ Գրիգոր Շղթայակիրը ստեղծագործող հոգեւորականներից է. այդ մղումը մեծապես ժառանգել է իր հոգեւոր ուսուցիչ

եւ Ամրդոլու վանքի առաջնորդ մեծահամբավ Վարդան վարդապետ Բաղիշեցունց: Բաղեշի դպրոցը ժամանակին մեծ հռչակ ունեւ հատկապես հռետորական արվեստի բարձր մակարդակով, որի հետեւորդներից են եղել թե՛ Գրիգոր Շղթայակիրը, թե՛ Հովհաննես Կոլոտը: Ինքնակենսագրությունից բացի՝ հայտնի են նաեւ Շղթայակրի այլ երկեր, որոնցից է ուղեգրությունը: Այն պատմում է 1736-1740 թթ. Երուսաղեմից Կ. Պոլիս մեկնելու եւ հայկական սրբավայրերի համար մի քանի տարի արքունական շրջանակներից հրամանագրեր կորզելու մանրամասները¹⁰: «Սիոն» ամսագրի 1971-1973 թթ. համարներում հրատարակվել է Գրիգոր Շղթայակրի նամականիի մի մասը: Գրել է նաեւ բազմաթիվ հիշատակարաններ, չափածո երկեր, ինչպես՝ «Յիշատակարան ի յոտք հանօղի զսակաւ բանս Գրիգորի վարդապետի Շիրլանցւոյ», տաղեր, ներբողներ, որոնց մի մասը պահպանվել է ձեռագիր մատյաններում եւ դեռեւս անտիպ է¹¹:

Հաշվի առնելով հայագիտության համար Գրիգոր Շղթայակրի ինքնակենսագրության բերած կարեւոր նպաստը՝ այն հրապարակում ենք ամբողջութամբ՝ քաղելով Ս. Հակոբյանց թ. 532 ձեռագրի 64ա-69ա էջերից եւ լրացնելով Նորայր արք. Պողարյանի հատվածաբար հրատարակածը¹²: Ձեռագրի կրճատ գրությունները բացել ենք, տողատակերում, ի թիվս ծանոթագրական այլ նշումների, ներկայացրել ենք նաեւ բնագրի ուղղագրական եւ գրչագրական մեր աննշան միջամտությունները: Բնագիրը կետագրել ենք ըստ արդի կանոնների:

[ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ՀՂԹԱՅԱԿՐԻ]

Մենագոր կամօքն Աստուծոյ եւ ողորմութեամբն ի թուին ՌՃԿԶ. (1717) ամին կոչեցայ ես՝ մեղապարտ ծառայս Աստուծոյ Գրիգոր իբրու պետս ի սպասաւորութին սրբոյ տեղեացս Տեառն եւ աստուածադիր սրբոյ Աթոռոյ տեառնեղբօր սրբոյն Յակոբայ:

¹⁰ «Ստորոգութիւն ուղեւորութեան Տ. Գրիգորի Շղթայակրի Պատրիարքի Ս. Աթոռոյս Երուսաղեմէ ի Կ. Պօլիս», «Սիոն», Ա. տարի, 1866, թ. 8, 9, 10: «Սիոն» ամսագիրը այն արտատպել է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց ձեռագրատան թ. 2819 գրչագրից:

¹¹ ՄՄ տարբեր ձեռագրերից ի մի ենք հավաքել Գրիգոր Շղթայակրի մոտ քսան չափածո ստեղծագործություններ, որոնք եւս ենթակա են տպագրության:

¹² Նորայր արք. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ե., Երուսաղեմ, 1960:

Եւ եղեւ այսպէս կոչումն իմ, զի մինչ կայի ի գործ մշակութեան շնորհաբաշխ շիրմի տեառն իմոյ Սրբոյն Կարապետի¹³, որ ի Տարօն, եւ ի սրբոյ Զատիկն ելեալ գնացի ի Սուրբ յԱթոռն Էջմիածնի՝ յովստ եւ յերկրպագութիւն սրբոյ իջման տեղւոյն եւ յողջոյն եւ ի տեսութիւն սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց տեառն Աստուածատրոյ¹⁴, որ եւ պատուասիրաբար զմեզ ընկալաւ¹⁵: Եւ ետու Նմա ձեռնադրել զսիրելի որդին իմ զարեւակից եւ զձեռն[ն]աստուն աշակերտն՝ զորդի եղբօր մօրն իմոյ զԱբրահամ խոհեմ վարդապետ¹⁶, արքեպիսկոպոս փոխանակ իմ յԱթոռն Մամիկոնեան Սրբոյն Կարապետի Գլակայ վանացն կոչեցելոյ. զոր Տէր պաշտեցէ զնա անփորձ: Եւ ի սուրբ յԱթոռոյն չու արարեալ եկաք ի գաւառս Վաղարշակերտ՝ ի գործս մեր:

Եւ զկնի աւուրց ինչ եկն ի Կարնոյ քաղաքայ ոմն Տէր Ղեւոնդ կոչեցեալ եւ ընդ Նմա գիր ի տեղւոյն առաջնորդէ՝ ի Խաչատուր մեծ վարդապետէ, թէ Հարկիւ պարտիս ելանել գալ աստ ի Կարին, զի ի Բիւզանդիոյ Ֆերման եւ մահաւար¹⁷ եւ գիր ի մեծէ պատրիարքէ եւ յիշխանաց եւ ի ժողովրդոց եկեալ է զկնի քո, եւ խնդրեն զքեզ անդր փութով:

Եւ մեր գնացեալ անդր՝ ի Կարնոյ վանքն Սուրբ Լուսաւորչի, ի տօնի Հոգւոյն Աստուծոյ Սրբոյ գալստեանն, եւ անդ տեսի եկեալ¹⁸ զԿեսարացի Յովհաննէս վարդապետն՝ արքունական գրով եւ պատրիարգի եւ քաղաքայից եւ ժողովրդոց մահաւարով¹⁹: Եւ մինչ կամէի Հրաժարիլ յանտանելի գործոյն վասն անարժանութեան անձինս եւ վասն ծանր պարտուց, որ կայր դիզեալ ի վերայ Սրբոյ Աթոռոյս, գտի գրեալ ի մէջ մահաւարին զայս ինչ թէ՛ «Վարդապետ, մեք ահա այսքան գուն գործեցաք եւ այս արարաք եւ զկնի քո յղեցաք, եւ թէ դու յամառեալ ոչ գայցես, յայսմ՛հետէ զոր ինչ

¹³ Մշո Ս. Կարապետ կամ Գլակավանք՝ Մուշից 35 կմ հյուսիս-արեւմուտք՝ Արածանիի աջ կողմում: Վանքի առաջնորդը 1709-1715 թթ. եղել է Գրիգոր Շոթայակիրը:

¹⁴ Աստվածատուր Ա. Համադանցի՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս 1715-1725 թթ.:

¹⁵ Գրիգոր Շոթայակիրը Էջմիածնում է եղել 1714 կամ 1715 թվականին:

¹⁶ Խոսքը Աբրահամ Խոշարեցու մասին է՝ Գրիգոր Շոթայակիրի քննորդին՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս 1730-1734 թթ.: 1708-ից եղել է Մշո Առաքելոց վանքի առաջնորդը, 1717-1730 թթ.՝ Տարոնի Ս. Կարապետ վանքի վանահայրը՝ հաջորդելով Գրիգոր Շոթայակիրին:

¹⁷ Բնագրում՝ «մահգար»: Ֆերման՝ «հրովարտակ», մահաւար՝ «հանրագիր, խնդրագիր»:

¹⁸ «Եկեալ» բառը հավելվել է տողի վերեւում:

¹⁹ Կ. Պոլսի երեւելի հայերը, ուղեկից ունենալով Հովհաննէս Կոլոտին եւ Ադրիանուպոլսի առաջնորդ՝ ծերունի Աբրահամ վարդապետին, 1716 թ. նոյեմբերին ստանում են օսմանյան սուլթան Ահմեդ Գ.-ի երկու հրովարտականքներ՝ Հովհաննէս Կոլոտին Կ. Պոլսի եւ Գրիգոր Շիրվանցուն Երուսաղեմի պատրիարք նշանակելու վերաբերյալ:

վասն Սրբոյ Աթոռոյն լիցի՝ յառուրն դատաստանին զպատասխանիւն դո՛ւ տայցես Աստուծոյ»²⁰:

Զայս իբրեւ ընթերցայ եւ մտախոհ եղեալ զարհուրեցայ, եւ Հաւանեցայ գալ յԱստուած յուսալով, եւ եկեալ անտի ի քաղաքն Կարին՝ յղեցի առ սրբազան Հայրապետն, թէ զի՛նչ Հրամայեսցէ վասն այսմ խորհրդոյս: Եւ նա եւս գիր եւ Հրաման տալով, թէ՝ «Երթ գնա՛ Աստուծով»:

Եւ իմ անտի զսիրելի որդին իմ զԱբրահամ վարդապետն յղեցի ի Սուրբ Կարապետի յԱթոռն՝ լալոտ աչօք եւ կսկծմամբ սրտի ի միմեանց անջատեալք: Եւ ապա զպատրաստութիւն ճանապարհի տեսեալ՝ ելաք ի Կարնոյ եւ զբազում օթեւանօք չու արարեալ, օգնականութեամբն Աստուծոյ եւ սրբոց իւրոց, յօգոստոս ամնոյ ԺԷ. օրն՝ յառուր տօնի Շողակաթին, Հասաք յՈսկուտար՝ զամենայն զխարջ ճանապարհին ի վանացն իմ արդեանց Հոգալով:

Եւ լուեալ մեծի պատրիարքին Տեառն Յովհաննու Աստուածաբան վարդապետին՝ իսկոյն յայնմ գիշերի եկեալ տարաւ զմեզ զանխուլ ի մեծն Բիւզանդիայ՝ յԱագ եկեղեցին Սուրբ Աստուածածին²¹, եւ ի լուսանալ առաւօտուն յօգոստոսի ԺԸ., որ էր տօն Վերափոխման ամենասուրբ Աստուածածնի կուսին, ի ժամ սրբոյ պատարագին ողջունեցաք զքահանայս եւ զԺողովուրդս Հոգեւոր սիրով, եւ լուեալ աստուածասէրք եւ խնդացին: Եւ յետ աւուրց ինչ անցելոց եղեւ իսկոյն ի նոյն սուրբ եկեղեցին սինհոդոս մեծ՝ քահանայից եւ Ժողովրդոց եկաց եւ բնակաց, եւ Տերամբ յանձնեցին ի մեզ մշակութիւն սրբոյ Աթոռոյն մեծի²²:

Եւ անդ ի մեջ Հրապարակին Հարցի, թէ զի՛նչ յանձնէք ի մեզ, եւ նոքա միաբան ասացին՝ զՍուրբ տունն դատարկ եւ զպարտս յղով, եւ Տէր տացէ քեզ կարողութիւն: Եւ զայս նոցա ասացեալ՝ արձակեցան ի խաղաղութիւն:

Բայց պատճառ կոչմանս մերոյ սա եղեւ. զի յառաջ քան զայս մինչդեռ ի Տարօն ի վանս մեր էաք ի Սուրբ Կարապետն ի թուին ՌՃԾԹ.,

²⁰ Այն, որ Ս. Կարապետի վանահայր Գրիգոր Շղթայակիրը նախապէս չի համաձայնել Երուսաղեմի պատրիարք լինել, երևում է թէ ինքնակենսագրական այս նշումից, թէ պոլսեցիների՝ Հայոց Կաթողիկոս Աստվածատուր Համադանցուն հղած նամակից: Հովհաննես Հաննայի վկայությամբ՝ կաթողիկոսը «խրով հարկեցուցիչ հրամանաւ հարկադրեաց զսրբազան վարդապետն Գրիգորիոս, զի յօժարաբար առցէ յանձն գծառայութիւն սրբոյ Աթոռոյս, եւ կամաւ մատուցէ զինքն ենթ ծանրագունի եւ անտանելոյ քեռասն այսորիկ»:

²¹ Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռանիստ Ս. Աստվածածին Մայր եկեղեցին՝ Գումգալիու թաղամասում, հիմնադրված 1461 թ.:

²² «Սիրնիողոս»՝ մեծ ժողովը գումարվում է 1717 թ. հունվարի 6-ին՝ Կ. Պոլսի Մայր եկեղեցում. հաստատվում է Երուսաղեմի եւ Կ. Պոլսի պատրիարքութիւնների բաժանումը:

յօրն մեծաՀրաշի կիրակեկին եղեւ շարժ²³ աՀագին եւ ի չորրորդ ժամու ցերեկին, եւ գրեթէ երկիր Հիմամբք տապալէին, եւ գմպէթ Սուրբ Կարապետի տաճարին քայքայեցաւ, եւ ամենայն շինուածք սուրբ վանացն խախտեցան, եւ շատք փլեալ կործանեցան, եւ եղեւ մեզ ի սուգ եւ ի տրտմութիւն: Եւ յետ աւուրց ինչ դառնացեալ ոգով ելեալ եկաք ի Մշոյ քաղաքն՝ ՅովՀաննէս եւ Աբրահամ վարդապետօքն իմ Հարազատովք:

Եւ գնացեալ առ Տեր տեղւոյն յորդորմամբ ժողովրդոց առնուլ Հրաման եւ շինել զքայքայեալն, եւ նա զառաջինն յուսադրանօք եւ քաղցրութեամբ ետ Հրաման, որ եւ զանձկալին իմ զՅովՀաննէս վարդապետն յղեցի ի Բաղէշ քաղաքն²⁴, զի եւ ի մեծ խանէն առցէ Հրաման եւ գիր եւ վարպետս առեալ բերցէ, զի Աստուծով ձեռնարկեալ շինեսցուք, որ եւ եղեն իսկ: Եւ սրտապնդեալ մեր յուսովն, որ առ Աստուած եւ յանյաղթ յօգնականութիւն Սրբոյ Կարապետին՝ սկսաք ի շինումն Սուրբ Կաթողիկէին եւ այլոց շինուածոց, թէպէտ էաք աղքատք այնքան, որ Ժ. Ղուռուշ ի պատրաստի Հագիւ թէ գտանիւր, եւ պարտք յղովք ի վերայ մեր²⁵: Եւ բռնաւորքն եւս ստեցին եւ քանիցս անգամ այլ ի վերայ առաջնոյն առին զինչս, եւ աղքատացաք յոյժ եւ պարտականք եղաք: Սակայն Աստուծով կերտքն զլրումն առին, կմպէթն մեծ, որ ի վերայ Սրբոյ Կարապետին շիրիմի եւ գաւիթն ի վերայ դրան սրբոյ տաճարին Սրբոյ Հոգւոյն Աստուծոյ անուամբ խորանան եւ զանկակատամբք եւ յարակից խցամբք, զոր յառաջն ոչ գոյր եւ Տերամբ նոր շինեցաւ:

Եւ յաշնանային եղանակին յետ օծման Սրբոյ Կաթողիկէին եւ սուրբ խորանացն Սրբոյ Հոգւոյն, որ ի գաւիթն է, եւ սուրբ Խաչին, որ ի մէջ դարպասին է, զոր նոր եւ գնա բացաք: Հանդերձ ցաւակից վարդապետօքս նստաք ի Համարել զպարտմն, եւ եղեւ թիւ պարտուցն Սուրբ Կարապետի վանացն ԺԳՒ. Ղուռուշ ամենայն ծանր տոկոսիւք, եւ յաՀի եւ յերկիւղի եղեալ մեր, զի յայլազգեաց առեալ էաք ի խիստ արանց

²³ Խոսքը 1709 թ. մայիսի 16-ի սաստիկ երկրաշարժի մասին է, որից փլուզվում են Գլակա Ս. Կարապետ եկեղեցու զմբեթն ու բազմաթիվ շինություններ: Շոթայակիրը այս երկրաշարժի տարեթիվ է նշում ՌՃԾԹ. = 1710, սակայն ստույգ հայտնի է, որ այն տեղի է ունեցել 1709 թ.: Ձեռագրում առկա է գրչագրական շփոթ:

²⁴ Ս. Կարապետ վանքի վերաշինման հրաման ստալանու համար Բաղէշ մեկնելու մասին պատմում է նաև ինքը՝ Հովհաննէս Կոլոտը՝ իր «Յիշատակարան պատմագրաբար» երկում. «Էհաս յօգնութիւն Սուրբ Կարապետն եւ քաղցրացոյց Տէր գաիրտ բռնակալին, որ ետ հրաման նորոգ կերտելոյ: Սակայն կարի շատ տառապանս կրեցաք ի խստասիրտ ազգէն մարաց, եւ այն, զի ոչ գտանիւր առ ձեռն պատրաստ ի մերձակայ տեղիսն որ ինչ պիտոյն էր ի նիւթ շինուածոյն, վասն որոյ յոգն նեղութեամբ եւ բազում դրամատուութեամբ գտանէին իրքն»:

²⁵ Բնագրում՝ մեզ:

տոկոսակերաց, եւ թողեալ զսակաւ միաբանս ի սուրբ տունն եւ մէք Հեռացեալ փախեալ դէմ՝ երեսաց: Որդին իմ Աբրահամ վարդապետն եւ միւս Յովհաննէս վարդապետն ի Վաղարշակերտ եւ յայլ տեղիս մօտ անդր մնալով, եւ իմ առեալ զծեր Ներսէս վարդապետն²⁶, զՀայրն իմ եւ զմեծ գիտնականն զՅովհաննէս վարդապետն²⁷ աստուածաբան, լալով եւ տրտմութեամբ անշատեալք ի սուրբ վանացն եւ յեղբարցն՝ Հասաք ի Կարին եւ զձմեռն անդ ծառայեցաք՝ վայ եւ եղով կենօք դատարկ եւ պարապ նստելով:

Եւ յետ սրբոյ Չատկին ելաք անտի եւ գնացաք ի Թօխաթ: Եւ անտի Յովհաննէս վարդապետն ի մեծն Բիւզանդիա աճապարեալ գնաց վանս սրբոյ տանն գործոցն, եւ ես եւ Նժդեհակից Հայրն իմ Հանդերձ այլ փոքրաւորօք ընդ Սեաւ ծովն նաւեալ անցաք յերկիրն Հոնաց²⁸ եւ բազում պանդխտութիւնս կրելով մեր եւ զխղճութիւնս՝ յովանց պատուելով եւ յովանց անպատուելով, որոց ամենեցուն Տէր ողորմեսցի, բայց բարերարացն զերկին բանութիւնս տացէ, եւ թուականին ՌՃԿԱ. (1712) անցեալ գնացաք յերկիրն Ուռումէլու²⁹, եւ մինչ շրջեաք ի քաղաքն յայնսիկ, եկն գիր մեծ պատրիարգ Սահակ վարդապետէն³⁰, թէ պարտիս փութով ելանել եւ գալ առ իս ի Բիւզանդ, զի ի գնալ վարդապետին Յովհաննու ընկալեալ էին զնա պատրիարգն, քահանայքն եւ ժողովուրդն, զի էր առատութեամբն քարոզող եւ աստուածային շնորհօք լի լցեալ:

²⁶ Ներսէս եպս. Արծկեցի՝ Ամրդոլու վանքի ժէ. դարավերջի եւ ժԸ. դարասկզբի ավագայն միաբաններից: Ամրդոլու վանահայր Վարդան վարդապետ Բաղիշեցու (ԺԷ. դ. կեսեր - 1705 թ.) մի վկայագրում պահպանվել են Ամրդոլու վանքի վանականների անունները. այստեղ առաջին անգամ հանդիպում ենք նաև Գրիգոր եպս. Շիրուանցի անվանը: Կարծում ենք՝ տեղին կլինի հիշատակել վկայագրի մյուս հոգեւորականներին՝ «Մարգարէ վրդ. Արգրումեցի, Բարաղամ վրդ. Հզվեցի, Ներսէս վրդ. Արծկեցի, Աբրահամ վրդ. Շիրուանցի (Շոթայակրի քեռորդին), Կարապետ վրդ. Սպարտակերցի, Սարգիս վրդ. Բաղիշեցի, Յովհաննէս վրդ. Ատանացի, Յովհաննէս վրդ. Թոխատցի, Մխիթար վրդ. Խութեցի, Սարգիս վրդ. Արգրումեցի, Անդրէաս վրդ. Պարոնտէր Արծկեցի»:

²⁷ Գրիգոր Շոթայակիրն ու Հովհաննէս Կոլոտը տարբեր առիթներով միմյանց փոխադարձաբար «հայր» եւ «որդի» են կոչում, թեև տարիքով ավագը Շոթայակիրն էր: Իր հիշատակարանում, օրինակ, Հովհաննէս Կոլոտը Գրիգոր Շոթայակրի մասին խոսելիս ասում է՝ «տէր վարդապետ գերընտիր հայրս մեր»:

²⁸ Ուշ միջնադարում հայկական աղբյուրներում Հոնաց երկիր էր անվանվում Ղրիմը: Մատենագրական որոշ տվյալների համաձայն՝ Շոթայակիրը 1712-1713 թթ. եղել է Ղրիմում, Արքեմանում (ներկայումս՝ Սև ծովի առափնյա Բելգորոդ-Դնեստրովսկի քաղաքն է Ուկրաինայում): Ձեռագրերում պահպանվել են նրա՝ այս շրջանում գրած բազմաթիվ տաղեր եւ ոտանավորներ, ուր իրեն հիշատակում է իբրեւ պանդուխտ:

²⁹ Աղբյուրներում հաճախ Ուռումելի է անվանվում Օսմանյան Թուրքիայի եվրոպական հատվածը:

³⁰ Սահակ Ապուլեիսի՝ պատրիարք Կ. Պոլսի 1707 եւ 1708-1714 թթ.:

Եւ նա ասացեալ էր մեծի պատրիարքին զխղճութիւնս իմ՝ եւ զցաւալի դառնութեամբ շրջագայութիւնս, իսկ նա ի գութ շարժեալ գրեաց մեզ, թէ՝ «Հարկիւ պարտիս գալ առ իս»: Եւ իմ ոչ կարացեալ Հօրապոնին Հրամանի զդէմ կալ, վասն որոյ ի ՌՃԿԲ. (1713) թուին գնացի յԱնդրինուպօլիս, եւ պատրիարքն երկուց սրբոց Աթոռոցն³¹ ՍաՀակ մեծ վարդապետն անդ էր: Վասն որոյ գորովալի գթով եւ մեծաւ սիրով զմեր նուաստութիւնս ընկալաւ եւ ի վեր քան զարժանն մեր զմեզ պատուեաց, զոր Տէր լիցի նմա վարձաՀատոյց: Եւ անդ լուայ, զի ոմն ՍաՀակ վարդապետ բռնութեամբ եւ կաշառս տալով իշխանաց՝ զտեղի մեր առեալ էր, իսկ խղճուկ միաբանքն մնացեալքն ի սուրբ վանքն եւ օրհնեալ քահանայքն եւ ժողովուրդքն թէմին ոչ էին ընկալեալք, այլ ի վանաց եւ ի թէմէն անարգանօք Հանեալք էին եւ քնացեալք առ Մշոյ տէրն՝ զաղաղակ բարձեալ, թէ՝ «Մէք զնա ոչ ընդունիմք»³²: Եւ զտուեալ նորա զդրամն ինքեանք տուեալ՝ յղեալ զԱբրահամ վարդապետն զորդին իմ՝ բերեալ են ի սուրբ վանքն, փոխան իմ եղեալ էին, եւ այն պարտքն եւս յաւելաւ ի վերայ Հոյն: Բայց ժողովուրդքն Անդրինուպօլիս ընկալան զմեզ սիրով եւ արարին մեզ ողորմութիւն ոչ սակա՛ն կամօք եւ յորդորմամբ մեծի պատրիարքին, եւ անտի յղեաց զմեզ ի Թէքիրտաղ, եւ առաջնորդ քաղաքին սիրելի եղբայրն իմ՝ Աբրահամ քաղցրաբարոյ վարդապետն³³ յոյժ սիրով եւ պատուասիրաբար զմեզ ընկալաւ եւ զսուրբ պատէքն անդ արարեալ եւ զողորմութիւն արդիւնաւոր առեալ ջանիւք եւ յորդորմամբ մեծի եղբօրն իմոյ, զոր Տէր լիցի նմա եւ ամենայն ողորմութիւն տուողացն վարձատրիչ:

³¹ Ակնարկում է Կ. Պոլսի եւ Երուսաղեմի պատրիարքական աթոռների միացած լինելը. սկսած 1702-ից՝ Կ. Պոլսի Ավետիք Եվդոկիացի պատրիարքի օրերից, Երուսաղեմի աթոռը միացվել էր Կ. Պոլսին, եւ Երուսաղեմը կառավարում էին Կ. Պոլսի պատրիարքի կողմից նշանակված անձինք:

³² Գրիգոր Շոթայակրից հետո Մշո Ա. Կարապետ վանքի վանահայր է դառնում Աբրահամ Բաղիշեցին՝ Շոթայակրի քեռորդին: Մինչ այդ, երբ Շոթայակիրը 1715 թ. գտնվում էր Կ. Պոլսում, Աբրահամը նշանակվում է նրա տեղապահ Ա. Կարապետում: Ինչպես ինքնակենսագրության այս դրվագից պարզ է դառնում, միաբանության մեջ ի հայտ են եկել խմբավորումներ: Այնտեղ առկա տարաձայնությունները հարթելուն է ուղղված ավելի ուշ՝ 1720 թ. Գրիգոր Շոթայակրի եւ Հովհաննես Կոլոտի գրած համատեղ կոնդակը: Այն խիստ հորդորներ է բովանդակում, ինչպես՝ «Ժողովեցարո՛ք ի միասին, եւ կոչեցէ՛ք զվարդապետսն ի մէջ ձեզ եւ զԱւետիս վանքն իւր թեմով եւ պարտքով թէպիմ արեք (=հաստատեք) յԱբրահամ վարդապետն, զի հոգացին եւ ի շէն պահեցին Աստուծով զիրեանց վանքերն եւ մի լիցիք ի ներքոյ դատապարտութեան հարցն սրբոց»: Կոնդակն ամբողջությամբ տես «Բիզանդիոն», 1900, սեպտեմբերի 5-18, թ. 1191:

³³ Հիշատակվածը Աբրահամ Կրետացին է՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս 1734-1737 թթ., որ ժամանակին եղել է Թեքիրտաղի առաջնորդը:

Եւ մինչ մտածէի, թէ ընդ որ պարտին գնալ, իսկոյն եհաս գիր եւ Հրաման սաստիկ մի զլնի միոյ ի մեծէ պատրիարգէն, թէ պարտիս փութով ելանել այտի եւ գնալ ի Կոստոնդնուպօլիս, որ եւ ելեալ գնացի: Եւ ըստ պատուելոյ իւրն նոցա ընկալան զմեզ սիրով եւ ցանկալին իմ՝ Յովհաննէս վարդապետն անդ էր ի գործ քարոզութեան, եւ յետ ամսոց ինչ եկն եւ պատրիարգն եւ ետ Հրաման ի սուրբ եկեղեցիս՝ զողորմութիւնս խնդրել, եւ ինքն իսկ ծանուցումն առնելով՝ յորդորէր զժողովուրդն ի տուրս: Նաեւ բարի խորհրդեամբ ընդ քահանայից եւ ընդ բարեպաշտ իշխանաց եկաց եւ բնակաց զամենեսին յորդորեաց, եւ մեր եւս զինքն եւ զամենեսին արտասուօք աղաչելով՝ Սուրբ Կարապետի ՀնորՀաբաշիս գերեզմանին լուսագին գանձանակ սահմանեցին յամենայն եկեղեցիս, որ ի մեծն Բիւզանդիա, որ դեռեւս կայ Հաստատ նոյն գանձանական, որոց ամենեցուն առիթ եւ պատճառ շինողաց կամեցողաց ողորմութիւն տուողաց եւ Հաստատ պահողացն ողորմեցի բարերարն Աստուած, զի է յոյժ օգուտ սրբոյ տանն եւ ի բազում տեղիս լուեալ եւ նոքա եւս սահմանեցին:

Եւ մինչ կայեաք ի միասին ես եւ բաղձալին իմ՝ Յովհաննէս վարդապետն ի գործս մեր, եւ օր ի վերայ ատուր յաւելոյր սէր եւ տուրք ժողովրդեանն Աստուծոյ առ մեզ, յանկարծակի գիր եւս աղերսական եկն ի Սուրբ Երուսաղէմայ սրբոյ Աթոռոյն միաբանից, թէ՝ «Տունն գնաց ի ձեռաց, թէ Հհանիք», զի զՀին վէքիլն Յովհաննէս անուն³⁴, միաբանքն Հանեալք էին ի վէքիլութենէն վասն իւր անկարգութեան, եւ թէպէտ պատրիարգն զուն Յօհանն ի տեղի նորա յղեալ էր, սակայն նա աշխարհական գոլով՝ զիւրն խնդրէր եւ ոչ զսրբոյ Տանն զշինութիւնն:

Եւ ի խորհուրդ մտեալ պատրիարգն եւ իշխանքն զբազում ատուրս, թէ զհարդ առնիցեն զճար սրբոյ Աթոռոյն, եւ զայս ի խորհուրդ Հաստատեալ, զի զՅովհաննէս վարդապետն իմ վէքիլ արարեալ յոյցեն ի սուրբ յերուսաղէմ, որ եւ արարին իսկ: Եւ ողորմութիւն եւս ժողովեալ ի միջի իրեանց՝ ետուն ի ձեռս վարդապետին:

Եւ ի թուին ՌՃԿԲ. (1713) ամին ի սեպտեմբերի ԺԲ. օրն ընդ ուխտատուրաց մտեալ ի նաւ Աստուծով գնաց ի սուրբ յերուսաղէմ, եւ ես միայնակ մնացի ի Բիւզանդիայ, եւ զոր ինչ Աստուած տայր զողորմութիւն՝

³⁴ Հովհաննէս Պալքքեսիրցի՝ վէքիլ կամ փոխանորդ Երուսաղէմում: Նրան գեղծարարությունների համար դեռուտ 1711 թ. դատական որոշումով արտաքսել էին Երուսաղէմից, սակայն Կ. Պոլսի Հովհաննէս Գանձակեցի պատրիարքի որոշումով 1714 թ. վերստին նշանակվում է գործակալ Երուսաղէմում, ինչը առաջացնում է շատերի արդարացի դժգոհությունը:

յղէի ի ձեռս որդւոյն իմոյ Աբրահամ՝ վարդապետին, եւ նա տայր պարտատեարց եւ զգիրսն առնոյր ի ձեռաց եւ ինքն եւս արիացեալ ՀնորՀիւ Տեառն ժողովէր զինչս եւ տայր պարտատեարց: Եւ սաստիկ թեթեւացաւ ծանր բեռն պարտուց Սուրբ Կարապետի վանացն Աստուծով եւ օգնականութեամբ նորին:

Այլ ի գնալ մեծի վարդապետին Յովհաննու զմի ամ մնաց ի սուրբ Երուսաղէմ: Եւ զանթուելի զնեղութիւնս եւ զվիշտս կրեաց ի պարտատեարց³⁵, զի թէպէտ զսակաւ դրամն ի Հետն տարաւ, այլ այն զինչ առնէր՝ այն անտանելի եւ յղովաբարդ պարտուցն³⁶:

Եւ մինչ նա յայնմ վտանգի կայր, յաւելաւ եւ այս փորձութիւն, զի յարեաւ շփոթ³⁷ ի մէջ պատրիարգին եւ Բիւզանդիոյ քահանայից եւ ժողովրդոց, եւ Դ. ամիս խազմն յերկարեալ: Եւ ի մեծի Աւագ ուրբաթի աւուր գրոհ տուեալ ամենեցուն ի դուռն արքունի՝ զայլ ոմն խնդրեցին ինքեանց պատրիարգ եւ առաջնորդ, որոյ անուն Յովհաննէս վարդապետ կոչիւր, յերկրէն Կէնճէու³⁸, որ վասն աղքատութեան եկեալ էր անդ զդղորմութիւն խնդրել: Որ եւ փոխանորդն արքայի Հաստատեաց զնա նոցա առաջնորդ՝ ըստ կամաց նոցա: Եւ յանձնեաց զերկու Աթոռն ի նա՝ զՍուրբ Երուսաղէմայն եւ զԿոստանդնուպոլիսն, եւ Սահակ վարդապետն անկեալ յիշխանութենէն՝ փախեալ յերկիրն Ակնա՝ յիւր Հայրենի գիւղն Էպուչէղ³⁹: Եւ այն Յովհաննէս վարդապետն Հաստատեցաւ պատրիարգ ի թովին ՌՃԿԴ. (1715) ամին ի մեծի պատէքին: Եւ ես՝ խղճուկս անդ էի

³⁵ 1712-1714 թթ. բազմաթիվ պարտատերեր, դիմելով Կ. Պոլսի բարձր դուռնը, Երուսաղեմի հայկական կալվածքները վաճառելու եւ իրենց պարտքերը հետ ստանալու արտոնություն են ստանում: Այդ որոշումը կասեցնելու եւ պարտքերը փուլ առ փուլ վերադարձնելու երաշխավոր է կանգնում Հովհաննէս Կոլոտը, որին պարտադրվում է քառամյա ժամկետում վճարել պարտքերը՝ ազատելու համար գրավադրված գույքը:

³⁶ Կ. Պոլսի պատրիարք Սահակ Ապուչեխցու աջակցությամբ եկեղեցիներում հանգանակություն է կազմակերպվում, որի շնորհիվ Երուսաղեմին ի նպաստ հավաքված որոշակի գումարը Հովհաննէս Կոլոտն իր հետ տանում է Երուսաղեմ, որը, սակայն, ինչպես Շոթայակիրն է ասում՝ «...այն ինչ առնէր անտանելի պարտուցն»:

³⁷ «Շփոթ» ասելով՝ Գրիգոր Շոթայակիրը նկատի ունի Կ. Պոլսի պատրիարք Սահակ Ապուչեխցու հեռացումը աթոռից 1714 թ., Հովհաննէս Գանձակեցու նշանակումը եւ դրա հետ կապված հուզումները:

³⁸ Հովհաննէս Գանձակեցի՝ պատրիարք Կ. Պոլսի 1714-1715 թթ.:

³⁹ Էպուչեխ կամ Ապուչեխ հայաբնակ գյուղաքաղաք էր Ակն քաղաքից հարավ: Ըստ որոշ տվյալների՝ բնակիչների նախնիները եկել են Անիից, համեմատելու համար, ապուչեխցիների խոսվածքը տարբերվում էր հարևան Ակնի բարբառից: Այս գյուղաքաղաքից սերում էին օսմանյան թուրքիայի հայ ամիրայական մի քանի ընտանիքներ՝ Ջեզայիրյան, Չերազյան, Ագալյան, Թամուրյան եւ այլն: Նույն տեղից էր նաեւ Կ. Պոլսի պատրիարք Սահակ Ապուչեխցին, որի օրոք Հովհաննէս Կոլոտը նշանակվում է Երուսաղեմի փոխանորդ, եւ այդպիսով սկսվում է մի նոր շրջան Երուսաղեմի հայոց կյանքում:

տարակուսեալ բայց ոչ որ ինչ ասաց մեզ, այլ էի ի վերայ իմ գործոյն, եւ օգնականացն մեզ Աստուած օգնեսցի:

Եւ յորժամ Սուրբ Երուսաղէմայ ուխտաւորքն զուխտս իւրեանց կատարեալ եկին ի Բիւզանդիա, ընդ Նոսա էր եւ ոմն Մարկոս վարդապետ Բիւզանդացի, որ յեգիպտոս զբազում ամն կացեալ էր առաջնորդ: Զնա յղեալ էր վարդապետն իմ յԵրուսաղէմէ միամտաբար, թէ՛ «Երթ, գնա՛ յորդորեա՛ զժողովուրդն եւ ուխտաւոր բեր»»: Իսկ նա եկեալ զընդդէմն գործեաց, զի միաբանեցաւ ընդ Նոր պատրիարգին եւ ի մէջ բազմամարդ Սուրբ Աստուածաճնի եկեղեցոյն ի մէջ ատենին սկսաւ վատաՀամբաւ զվարդապետն իմ առնել՝ սուտ եւ զուր ասելով⁴⁰: Եւ թէպէտ ամենեքին գիտէին, զի սուտ էր ասացեալքն, այլ յայնմ ժամանակ լռեցին, եւ նա ըստ ոմանց ասացելոյն եւ կաշառա եւս խոստացեալ պատրիարգին եւ իւրայնոցն՝ զվէքիլովիւն⁴¹ Սուրբ Երուսաղէմայ էառ: Եւ ընդ ուխտաւորաց եկեալ գնաց ի Սուրբ յԵրուսաղէմ՝ ընդ իւր ոռնելով ընկեր զաշխարհիկ ոմն Հայրապետ⁴² անուն ի Պալիքեսէր քաղաքէ՝ չարահար խորհրդական եւ Հին լափլիզօղ յառաջնոց մնացեալ գազան, որք գնացեալ ի Սուրբ յԱթոռն տիրեցին եւ արկին զձեռա իւրեանց ի գանձն Տեառն:

Եւ զամենաջնաղ տաճար Սրբոյն Յակոբայ ի զարդուց մերկացուցին՝ զոմանա գրաւ դնելով, թէպէտ եւ յառաջմէ եւս եդեալ էին, եւ զամանա զարծաթեայս Հալելով իբր պարտատեարց տալով ոջնչացուցին, եւ օգուտ ինչ ոչ եղեւ, այլ յայնքան պարտուց ներքոյ անկեալ Սուրբ Աթոռոյն եւ ի զարդուց եւս դատարկեցաւ, որ եւ միաբանքն Սրբոյ Աթոռոյն եւ այլազգի պարտատեարք ոչ կարացեալ տանել վնասուն՝ առ քաղաքապետն դիմեցին, եւ զցանկալին իմ զՅովհաննէս աստուածաբան վար-

⁴⁰ ԺԸ. դարակցքին Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ եղած այս Մարկոս վրդ. Բյուզանդացին Մինաս Ամդեցու «Օրագրութեան» մեջ եւս ոչ դրական նկարագրով հիշատակված Մարկոս արեղա Պոլսեցին է. Մկ. Աղաւնունի, Միաբանք եւ այցելութիւն Երուսաղէմի, Երուսաղէմ, 1931, էջ 257:

⁴¹ «Վէքիլ, վէքիլութիւն»՝ Կ. Պոլսի պատրիարքի կողմից Երուսաղէմի Աթոռի կառավարիչ նշանակված անձը եւ պաշտոնը:

⁴² Այս Հայրապետ Պալիքեսէրցու մասին խիստ աննպաստ մի տվյալ ենք հանդիպում Ս. Հակոբյանց թ. 532 ձեռագրում. «Պալիքեսէրցի Հայրապետն ի թուին ՌՃԾԱ. (1702) յԵրուսաղէմ եկեալ Մինաս պատրիարգի խաչն գողանայ, որոյ գինն էր 760 դուրուշ, եւ ճէվահիր հիւսաց խաչ մի՝ գինն 400 դր., ճէվահիր մատանի 45 դր., եւ հաստատեալ գողութիւն նորա Սր. աստուածաշէն քաղաքին եւ քրիստոնէայք, եւ հրեայք վկայն գնմանէ, իբր եարամազ (=թրք. yaramaz «չար, անպետք») եւ շիրաթ (=թրք. şirret «չարություն»), եւ արքունի ի քաղաքէ: Այսպէս գրի ի վերայ հէօճէթին, այսինքն՝ հրամանագրին արքունաց, տուեալ ի տաճկաց թուին 1164, այն է՝ 1714 թուին փրկչական» (թ. ձեռագրի 68բ էջի տողատակի ծանոթագրություն):

դապեան խնդրեցին կրկին վերիլ, որ եւ եղեւ իսկ: Եւ զկնիքն զայն, որ էր առիթ այնքան պարտուց, որ անուանեալ վերիլքն կնքէին կարմրադեղով զմուրհակս եւ ի ձեռս այլազգեաց տային անխտիր, զայն եբարձ ի միջոյ վարդապետն իմ եւ խորտակեաց⁴³. զվարձս բազումս յԱստուծոյ առջէն ինքն եւ օգնողքն իւր: Եւ ինքն ընդ ուխտաւորաց յետ սրբոյ Զատկին եկն ի Բիւզանդիայ՝ իբր զօգնութիւն խնդրել⁴⁴:

Եւ մինչ նա եկն, իմ ի մեծէն Բիւզանդիոյ ելեալ ի Նոր գիւղ⁴⁵ ասացեալ նաւահանգիստն նստեալ կայի, զգործն իմ Տերամբ կատարեալ եւ յիշատակօք եւ արդեամբք զամենեսին օրհնեալ եւ շնորհակալ զնոցանէ եղեալ յաջողակ Հողմոյն այլով, զի նաւեալ ի Պոնտոս՝ գնասցուք յօթեւանս մեր յԻննակնեան սուրբ վանսն, եւ անդ ի Նոր գիւղն եկեալ վարդապետն իմ զմիմեանս տեսաք⁴⁶ եւ արտասուօք ի միմեանց բաժանեցաք: Նա ի Բիւզանդիոն դարձաւ, եւ մեր նաւեալ Աստուծով Հասաք ի Պոնտոս, եւ անտի՝ ի Կարին, եւ անտի ի սուրբ վանքն Գլակայ ի ՌՃԿԵ. (1716) թուին՝ յաւուր ճրագալուցի տօնին Ծննդեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Որ եւ տեսեալ զգեղազէղ սուրբ տաճարն եւ Համբուրեալ զշնորհաբաշխ անուշահոտ սուրբ շիրիմն տեառն իմոյ՝ Սրբոյ Կարապետին օգնականին իմոյ եւ ողջունեալ զցանկալի որդին իմ՝ զԱբրահամ վարդապետն եւ զայլ եղբարս միաբանս՝ լցայ երկնային խնդութեամբ եւ ուրախացաք յուրախութիւն մեծ զմիմեանս տեսանելով, զի ի թուին ՌՃԿ. (1711) ելեալ ի սուրբ տաննս եւ ի ՌՃԿԵ. (1716) թինս ապա եկեալ ի սուրբ տունն մեր՝ ազատեալ ի ծանր պարտուց: Եւ ի յոգնավիշտ պանդխտութեանց եւ իմ՝ զսուրբ տունն տեսի⁴⁷ զարդարեալ գեղեցիկ զարդօք, եւ զմիաբանս քան զիմ՝ թողաճս աւելի, գոհացայ զՏեառնէ եւ շնորհակալ զորդեկէ իմմէ եւ զեղբարցն լինելով յոյժ յոյժ:

⁴³ Բազում նեղություններից հետո Հովհաննես Կոլոտը Երուսաղեմում բերել է տալիս եւ բոլորի աչքի առաջ ոչնչացնում է Ս. Հակոբի «օրթայի մէօհիր» անունը ստացած կնիքը, որով տեղապահները գործարքներ էին կնքում, պարտքեր վերցնելով՝ տնօրինում ըստ իրենց հայեցողության, իսկ պարտքը մնում էր միաբանության վրա. այս մասին տես Մ. Զամյանց, Հայոց պատմություն, հ. Գ., Երևան, 1984, էջ 771:

⁴⁴ Հովհաննես Կոլոտը Երուսաղեմից Կ. Պոլիս է գալիս 1715 թ. ապրիլի 17-ին:

⁴⁵ Թաղամաս է Կ. Պոլսում, այսօր թուրքերեն ասվում է «Yeniköy»:

⁴⁶ «Տեսաք» բառը հավելված է այլ թանաքով՝ տողի վերեւում:

⁴⁷ «Տեսի» հավելված է տողի վերեւում:

РЕЗЮМЕ

Армянский Патриарх Иерусалима Григорий Шхтаякир (дословно - цепеносец) во время своего патриаршества (1715-1749) предпринял много восстановительных работ в армянских церквях и монастырях Иерусалима, погасил большую часть церковных долгов, внес свой вклад в развитие образования, науки в армянском монастыре Св. Иакова. Кроме этих деяний, Патриарх Григорий оставил литературные произведения, стихи, записи. Одна из этих записей сохранилась в рукописи № 532 библиотеки монастыря Св. Иакова, копиями которой мы пользовались с благословения Патриарха Иерусалима архиепископа Нурана Манукяна. В этой рукописи собраны ряд произведений, в том числе автобиография Григория Шхтаякира. Здесь Григорий излагает подробности своего назначения на престол патриарха Иерусалима, приводит данные об отношениях патриаршеств Константинополя и Иерусалима, и.т.д. Автобиография Григория - ценный документ истории Армянской Церкви начала XVIII века. В данной статье мы публикуем автобиографию с соответствующими комментариями относительно важных персон и событий этих времен.

SUMMARY

The Armenian patriarch Grigor Shghtayakir (wordly chain-bearer) (1715-1749) did essential reforms during the years of his service in Jerusalem: he emancipated the patriarchate of many debts and contributed to educational and scientific development of St. Jacob monastery. Besides, the famous patriarch left also literary works, poems, various writings. One of them has been kept as manuscript № 532 in the library of the monastery St. Jacob. We were given the right to use the copy of this manuscript by blessing of the patriarch of Jerusalem - Nurhan Archbishop Manoukian. Among the selected works in the mentioned manuscript also the autobiography is present. Here Shghtayakir tells details on his becoming the patriarch, the relationships of the patriarchates of Constantinople and Jerusalem, etc. It is an extremely valuable document for the history of contemporary Armenian Church. We present the mentioned document with corresponding comments towards contemporary outstanding personalities and events.

